

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Τραυλίσματα, βαρβαρισμοί και εθνική λογοτεχνία [Stammering, barbarisms, and national literature]

Boletsi, M.

Citation

Boletsi, M. (2023). Τραυλίσματα, βαρβαρισμοί και εθνική λογοτεχνία [Stammering, barbarisms, and national literature]. *Χάρτης*, 53. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3619123>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3619123>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Τι ήταν ο Συγγραφέας πριν γίνει Έλληνας και η Λογοτεχνία πριν γίνει Εθνική;

Ο *Χάρτης* φιλοξενεί τις εισηγήσεις από τη *Στρογγυλή Τράπεζα* (<https://www.laskaridisfoundation.org/stroggylitrapeza-ti-itan-o-syggrafe/>) που διοργάνωσε το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη στον Πειραιά τον Γενάρη του 2023 με θέμα «Τι ήταν ο συγγραφέας πριν γίνει Έλληνας; Η έννοια της Εθνικής λογοτεχνίας». Οι εισηγητές, **Κάρεν Έμεριχ** (αναπληρώτρια καθηγήτρια Συγκριτικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον, ΗΠΑ), **Μαρία Μπολέτση** (καθηγήτρια Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, κάτοχος της έδρας Μαριλένας Λασκαρίδη, και επίκουρη καθηγήτρια Κινηματογράφου και Συγκριτικής Λογοτεχνίας στο πανεπιστήμιο του Λέιντεν), και **Βασίλης Λαμπρόπουλος** (ομότιμος καθηγητής της Νεοελληνικής Έδρας Κ. Π. Καβάφη του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν, ΗΠΑ), κλήθηκαν να συζητήσουν το πρόσφατο βιβλίο της Κωνσταντίνας Ζάνου (αναπληρώτριας καθηγήτριας Ιταλικών και Μεσογειακών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης, ΗΠΑ) *Τραυλίζοντας το Έθνος: Διεθνικός Πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850* (<https://alexandria-publ.gr/shop/travlizontas-to-ethnos/>), (μτφρ. Μενέλαος Αστερίου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2022) και να σκεφτούν πώς η δική τους δουλειά συνομιλεί με βασικές έννοιες του βιβλίου. Δημοσιεύουμε εδώ τις εισηγήσεις τους μαζί με μια σύντομη απάντηση από την ίδια τη συγγραφέα.

ΠΟΛΥΚΡΙΤΙΚΗ
[ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ]

Προς μια ανοιχτή και διασπορική αντίληψη της ελληνικής λογοτεχνίας

Της **Κάρεν Έμεριχ** (<https://www.hartismag.gr/karen-emmerix>)

Χαίρομαι τόσο πολύ που κάθομαι εδώ απόψε με τρεις παλιούς φίλους και συνομιλητές, και με άλλους πολλούς στο κοινό, να συζητήσουμε και να γιορτάσουμε το λαμπρό, σημαντικό, και πολύ όμορφο γραμμένο βιβλίο της Κωνσταντίνας Ζάνου, *Τραυλίζοντας το Έθνος*, και να δούμε μαζί τους ποικίλους τρόπους που το βιβλίο μας βοηθάει να σκεφτούμε πέρα από τους περιορισμούς του έθνους-κράτους και πέρα από τους καθιερωμένους επιστημονικούς κλάδους, να φανταστούμε άλλες δυνατότητες και να αναγνωρίσουμε άλλες πραγματικότητες που κρύβονται σε κοινή θέα. Το *Τραυλίζοντας το Έθνος* μας γυρίζει πίσω στο χρόνο σε μια στιγμή πριν τα εθνικά κράτη, μια στιγμή «διεθνικού πατριωτισμού» που την χαρακτηρίζει η πολυγλωσσία κι η διακίνηση ανθρώπων και ιδεών μέσα σε ένα σύστημα αυτοκρατοριών που εφάπτονται και διασταυρώνονται, καμιά φορά με συγκρούσεις και μετατροπές. Το βιβλίο πιάνει τις βιογραφίες παραμελημένων μορφών, ή και παραμελημένα στοιχεία γνωστών μορφών, στοιχεία που δεν χωράνε εύκολα στην τελεολογική λογική της παραδοσιακής ιστοριογραφίας που βασίζεται στην έννοια του έθνους. Όπως διαβάζω εγώ το βιβλίο, μας βοηθάει επίσης να σκεφτούμε όχι μόνο άλλους τρόπους να διηγούμαστε το παρελθόν, αλλά και άλλους τρόπους να καταλάβουμε το παρόν και να φανταστούμε το μέλλον: άλλους τρόπους να οργανώσουμε ζωές και κοινωνίες, άλλους τρόπους να συνεργαστούμε και να πορευτούμε μαζί ως διανοούμενοι, συγγραφείς, ακαδημαϊκοί, δάσκαλοι, και πάνω απ' όλα ως προνομιούχα άτομα που ζουν και δουλεύουν σε χώρους που τους σημαδεύουν η επισφάλεια και ο δομικός αποκλεισμός.

Το βιβλίο προσφέρει πολλά περισσότερα απ' όσα μπορούμε να καλύψουμε στη σημερινή συζήτηση, αλλά θέλω να επισημάνω τέσσερα στοιχεία που με βοηθάνε στη δική μου δουλειά, τόσο την έρευνα όσο και τη διδασκαλία, και νομίζω ταιριάζουν με κάποιες τάσεις της συγκριτικής λογοτεχνίας. Θέλω να μιλήσω τόσο για το επιχείρημα του βιβλίου, όσο και για την μεθοδολογία. Θα αναφερθώ επίσης στο «υπερεθνικό και περιφερειακό πλαίσιο» που φαίνεται να είναι αναγκαίο όταν έχουμε να κάνουμε με έρευνες που καταπιάνονται με περιπλανώμενες ζωές ή/και διερευνούν την κυκλοφορία και διάδοση ιδεών. Τέλος, θα μιλήσω για την διεπιστημονικότητα του βιβλίου, η οποία μιμείται—στο επίπεδο ακαδημαϊκής έρευνας—τον διεθνικό πατριωτισμό των πρωταγωνιστών. Η ίδια η Κωνσταντίνα είναι κι αυτή όχι μόνο διεθνική αλλά, πολύ συνειδητά, διεπιστημονικό υποκείμενο, κι ως τέτοιο μας δίνει ένα μοντέλο για το πως να σκεφτόμαστε, να γράφουμε, να διδάσκουμε, και να συνεργαζόμαστε πέρα από τα όρια παραδοσιακών ακαδημαϊκών επιστημών.

Το *Τραυλίζοντας το Έθνος* διαπλέκει συγκεκριμένες περιπτώσεις ή προσωπικές βιογραφίες με μεγάλες αφηγήσεις παγκόσμιας ιστορίας, για να μας δείξει τις διαδικασίες με τις οποίες «προνεωτεरिकές πολυεθνικές αυτοκρατορίες αντικαταστάθηκαν από νεωτερικά έθνη-κράτη» (2), και πως αυτές οι διαδικασίες επέ-

φεραν «τη διάλυση ενός κοινού γεωπολιτικού χώρου και τον κατακερματισμό του μακραίωνου πολιτισμικού συνεχούς του» (2). Επέφεραν επίσης «τη ριζική μετατροπή της έννοιας της ‘πατρίδας’ από μια πολιτισμική και τοπική κοινότητα σε μια πολιτική και εθνική οντότητα» (2), και τη «σταδιακή επανενοιολόγηση της γλώσσας, η οποία τώρα μετατράπηκε από ένδειξη κοινωνικής κινητικότητας, σε γνώρισμα εθνικής ταυτότητας» (2). Για κριτικούς και ιστορικούς της λογοτεχνίας, το πρώτο μέρος του βιβλίου, όπου η Κωνσταντίνα γράφει για τον Ούγκο Φόσκολο, τον Ανδρέα Κάλβο/Andrea Calbo, και τον Διονύσιο Σολωμό/Dionisio Salamon, είναι ιδιαίτερα χρήσιμο, επειδή ιχνογραφεί τις πολύγλωσσες, διεθνικές ζωές τριών ατόμων που γεννήθηκαν στο ίδιο νησί με διαφορά 20 χρονών, έζησαν ζωές περιπλανώμενες σε πολλούς τόπους και πολλές γλώσσες, αλλά έγιναν «εθνικοί ποιητές» δυο εθνών-κρατών. Η Κωνσταντίνα κλείνει το πρώτο μέρος του βιβλίου λέγοντας το εξής: «Βλέποντας την ελληνική και ιταλική λογοτεχνία και ιστορία μέσα από το πρίσμα μιας μετατοπιζόμενης θαλάσσιας περιφέρειας, από τον ‘ενδιάμεσο’ χώρο των Ιονίων Νήσων και μέσα από τις ζωές αυτών των μεθοριακών και περιπλανώμενων πνευματικών ανθρώπων, ελπίζω πως κατάφερα να ενσταλάξω κάποιες αμφιβολίες για το τι πραγματικά σημαίνει ‘ιταλικό’ και ‘ελληνικό’ και να αμφισβητήσω μερικές από τις τελεολογίες των εθνικών λογοτεχνικών κανόνων» (85).

Αυτή η προσέγγιση είναι πολύ κοντά στη δουλειά αρκετών λογοτεχνικών κριτικών, σίγουρα στη δουλειά των τριών μας εδώ απόψε, αλλά σκέφτομαι επίσης το πολύ σημαντικό έργο της Yasemin Yildiz, η οποία επιδιώκει να αμφισβητήσει την μονογλωσσία εθνικών λογοτεχνικών κανόνων.^[1] Η Yildiz δείχνει πως η μονογλωσσία υπάρχει μόνο στη φαντασία της αφήγησης των εθνών-κρατών—δηλαδή η ιδέα ότι το κάθε κράτος είναι ο φυσιολογικός χώρος ενός και μόνο έθνους που μιλά μια και μόνο γλώσσα—ένα αφήγημα που δεν αντιστοιχεί ποτέ στην πραγματικότητα των πληθυσμών επί του εδάφους. Η Yildiz ονομάζει αυτή την ιδέα το «πρότυπο μονογλωσσίας» (monolingual paradigm), το οποίο εμφανίστηκε στην Ευρώπη στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, ως μέρος του πολιτικού σχηματισμού των εθνών-κρατών.

Αλλά η μονογλωσσία, σύμφωνα με την Yildiz, «είναι πολύ περισσότερο από έναν απλό ποσοτικό όρο που ορίζει την ύπαρξη μιας και μοναδικής γλώσσας. Αντιθέτως, αποτελεί σημαντική διαρθρωτική αρχή που οργανώνει ολόκληρο το φάσμα νεωτερικής κοινωνικής ζωής, από την διαμόρφωση του ατόμου και του σωστού υποκειμένου μέχρι τη συγκρότηση επιστημονικών κλαδών και ιδρυμάτων, καθώς και των φαντασιακών συλλογιοτήτων όπως πολιτισμών και εθνών. Ανάλογα με αυτό το πρότυπο, άτομα και κοινωνικοί σχηματισμοί έχουν μια και μόνο ‘αληθινή’ γλώσσα, την ‘μητρική’ τους γλώσσα, και αυτή η ιδιότητα συνιστά οργανικό δεσμό που τους ενώνει σε μια αποκλειστική, σαφώς οριοθετημένη εθνικότητα, πολιτισμό, και έθνος» (2). Η Yildiz γράφει επίσης ότι «οι απαιτήσεις του προτύπου μονογλωσσίας όχι μόνο συσκοτίζουν πρακτικές πολυγλωσσίας σε όλη την ιστορία, αλλά οδηγούν και σε ενεργείς διαδικασίες monopolization (μονογλωσσοποίησης), οι οποίες παράγουν όλο και περισσότερα μονόγλωσσα υποκείμενα, όλο και περισσότερες μονόγλωσσες κοινότητες και δομές, όλο και περισσότερους μονόγλωσσους θεσμούς»—ανάμεσα στους οποίους βρίσκεται η εκπαίδευση, «ένα από τα κύρια μέσα κοινωνικού σχεδιασμού μονόγλωσσων πληθυσμών» (3).

Για μένα προσωπικά, ως μη Ελληνίδα που ασχολείται με την ελληνική λογοτεχνία, οι δουλειές της Κωνσταντίνας και της Yildiz με εμπνέουν βαθιά, επειδή μας επιστρέφουν σε μια στιγμή όπου ο διεθνικός πατριωτισμός ήταν εξίσου ισχυρός με τον εθνικό πατριωτισμό, και μας δίνουν την ελπίδα ότι μπορεί να υπάρχει ακόμα ως εναλλακτική οδός—και, θα έλεγα, όχι μόνο για πολύγλωσσους διεθνικούς ανθρώπους της ελίτ αλλά επίσης για πολύγλωσσους διεθνικούς οικονομικούς μετανάστες ή πρόσφυγες, οι ιστορίες των οποίων εκπροσωπούνται πολύ πιο σπάνια στην ιστοριογραφία και στην λογοτεχνία, και οι οποίοι έχουν ακόμη πιο σπάνια την ευκαιρία οι ίδιοι να γράψουν τις ιστορίες τους. Αν θέλουμε πραγματικά να καταλάβουμε τι ήταν ο συγγραφέας πριν γίνει Έλληνας, θα πρέπει επίσης να αφήσουμε χώρο γι’ αυτούς τους άλλους να μιλήσουν, να γράψουν, να γίνουν συγγραφείς διεθνικοί που ίσως θα μας δείξουν πιο καλά το δρόμο για το τι μπορεί να είναι ο συγγραφέας *μετά* το έθνος-κράτος, ή έξω από το έθνος-κράτος, έξω δηλαδή από την εθνική φιλολογία. Αυτό είναι κάτι που το θεωρώ τρομερά σημαντικό, και είναι κάτι που λείπει σχεδόν εντελώς από την ελληνική πραγματικότητα.

Θα ήθελα τώρα να αναφερθώ στη μεθοδολογία του βιβλίου, που αντλεί έμπνευση από πρόσφατες εργασίες «παγκόσμιας μικροϊστορίας» (global microhistory), εστιάζοντας στις βιογραφίες συγκεκριμένων ατόμων, πολλές φορές περιθωριακών, για να ιχνογραφήσει μεγάλες παγκόσμιες αλλαγές. Με αυτό τον τρόπο, θυμίζει εργασίες στον τομέα της συγκριτικής λογοτεχνίας που προσπαθούν να ενώσουν λογοτεχνικές σπουδές και παγκόσμια ιστορία αποκαλύπτοντας πραγματικές ή/και εννοιολογικές σχέσεις μεταξύ κειμένων από διάφορες εποχές, γλώσσες και τόπους, όπως, για παράδειγμα, η δουλειά της Shu-mei Shih, η οποία υπογραμμίζει την ανάγκη να φανερώσουμε πτυχές της «μακροϊστορίας του κόσμου» (macrohistory of the world) εξετάζοντας ενδεικτικά λογοτεχνικά κείμενα που ανοίγουν το καθένα ένα μικρό παράθυρο σε πτυχές της Ιστορίας με κεφαλαίο «Ι».^[2]

Αν το βιβλίο της Κωνσταντίνας «συνδυάζει τη μικροϊστορία με τη μακροϊστορία έτσι ώστε να εξετάσει τη μεγάλη εικόνα μέσα από τις μικρές της λεπτομέρειες» (3), αυτή η φράση θα μπορούσε να περιγράψει πολλές εργασίες στον τομέα της συγκριτικής λογοτεχνίας, όπου διαβάζουμε λεπτομερώς και με μεγάλη προσοχή συγκεκριμένα κείμενα (κάνουμε δηλαδή close reading) που τεκμηριώνουν γενικούς ισχυρισμούς για κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα. Κι αυτό διότι εν μέρει η λογοτεχνία έχει την τάση να λειτουργεί ταυτόχρονα σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο: η λογοτεχνία είναι χώρος στον οποίο φανταζόμαστε και εξερευνούμε συλλογικότητες δια μέσου προσωπικών ή/και οικογενειακών ιστοριών. Επίσης, αν στο βιβλίο της Κωνσταντίνας «η κινητικότητα δεν αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση αλλά ως ο κανόνας» (7), σίγουρα η ιστορία της λογοτεχνίας είναι μια ιστορία όπου η κινητικότητα—η μετάφραση, η μεταφραστικότητα, η συνεχή ανάπτυξη και διάδοση λογοτεχνικών κειμένων μέσα και ανάμεσα στις γλώσσες—είναι επίσης ο κανόνας. Έτσι, με την μεθοδολογία του, το βιβλίο της Κωνστα-

ντίνας, αν και ιστορικό, μας βοηθάει να καταλάβουμε την «παγκόσμια λογοτεχνία» όχι ως συλλογή μεγάλων επιτυχιών διάφορων εθνικών λογοτεχνικών κανόνων, αλλά ως διεθνική, πολυγλωσση, και πάντα σε κίνηση, όπως είναι και ήταν από την αρχή της η λογοτεχνία. Γι' αυτό και το δίνω πολύ συχνά στους φοιτητές μου στο τμήμα Συγκριτικής Λογοτεχνίας.

Θέλω τώρα σύντομα να αναφερθώ στη σημασία που έχει η εστίαση της Κωνσταντίνας στη Μεσόγειο ως αναλυτική κατηγορία που μας ανοίγει καινούριους ορίζοντες για έρευνα πέρα από τα έθνη-κράτη, και ως τόπο δυναμικής κινητικότητας, αλληλεπίδρασης, επικοινωνίας, και κυκλοφορίας ανθρώπων και ιδεών. Βλέπουμε μια παρόμοια εξέλιξη στο χώρο της συγκριτικής λογοτεχνίας, με τον «κριτικό τοπικισμό» (critical regionalism) που, όπως μας υπενθυμίζει ο Christopher Bush, εξετάζει όχι μόνο γεωγραφικές ενότητες, αλλά πολιτικούς σχηματισμούς, γλωσσικούς ή εμπορικούς δεσμούς, ή/και λογοτεχνίες των διασπορών.^[3] Ο Bush προτείνει πως, ενώ τα κράτη είναι πολύ μικρά και η υφήλιος πολύ μεγάλη, «η έννοια των ευρύτερων περιοχών (areas) παρουσιάζει όχι μόνο ένα ποσοτικό συμβιβασμό, αλλά ένα είδος συγκεκριμένης, ποιητικής απάντησης στην πρόσκληση να φανταστούμε τις λογοτεχνικές σπουδές πέρα από τα όρια του κράτους».

Οι παρατηρήσεις μου μέχρι τώρα εστιάζουν σε γόνιμες συνδέσεις ανάμεσα στο βιβλίο της Κωνσταντίνας και τις εργασίες κάποιων κριτικών λογοτεχνίας που τους εκτιμώ ιδιαίτερα, και ελπίζω να έδειξαν πόσο εύκολα το βιβλίο προσαρμόζεται στις δομές και τις προσδοκίες ενός άλλου επιστημονικού κλάδου. Θυμίζω ότι το *Τραυλίζοντας το Έθνος* παίρνει τη μορφή ενός «ιστορικού δράματος σε τέσσερις πράξεις» (29), και «στοχεύει να ανοίξει για τους ιστορικούς ένα πεδίο έρευνας το οποίο, αν εξαιρέσουμε ελάχιστες αλλά πρωτοποριακές πρόσφατες μελέτες, ανήκει αποκλειστικά στους θεωρητικούς της λογοτεχνίας» (9). Κατ' αυτόν τον τρόπο, αμφισβητεί την ίδια την ύπαρξη αποκλειστικών πεδίων έρευνας—κι αυτή η αμφισβήτηση διατρέχει όχι μόνο το βιβλίο που συζητάμε απόψε, αλλά όλη την έρευνα, όλα τα κείμενα, τη διδασκαλία της Κωνσταντίνας, τις φιλίες, τις διανοητικές ανταλλαγές με άλλους διανοούμενους οι οποίοι δουλεύουν σε διάφορα εθνικά και θεσμικά πλαίσια. Αν «η ζωή του περιπλανώμενου δεν γνωρίζει σύνορα» (9), η σκέψη της Κωνσταντίνας επίσης δεν γνωρίζει επιστημονικά όρια, και συνομιλεί με πολλούς από μας που επίσης δουλεύουμε ενάντια σε τέτοια επιστημονικά όρια.

Εγώ αυτή την περίοδο γράφω ένα βιβλίο με θέμα την συγκρότηση μιας μονογλωσσικής αντίληψης του ελληνικού λογοτεχνικού πεδίου. Κοιτάζω τις ιστορικές ρίζες του νεωτερικού έθνους-κράτους της Ελλάδας, την ομογενοποίηση του γλωσσικού τοπίου της χώρας, την επικράτηση μιας αντίληψης της ιδιότητας του πολίτη που βασίζεται στην γενεαλογία, στη καταγωγή—και κοιτάζω το ρόλο που παίζει η λογοτεχνία και οι λογοτεχνικοί θεσμοί σε αυτές τις διαδικασίες. Ποιος, ρωτάω, είναι Έλληνας ποιητής, ή Έλληνας συγγραφέας; Γιατί κάποιοι συγγραφείς θεωρούνται Έλληνες, και άλλοι δεν θεωρούνται Έλληνες; Τι γίνεται όταν κάποιοι συγγραφείς εγκαταλείπουν την Ελλάδα, ή όταν τους εγκαταλείπει η ίδια η χώρα—όπως με τις αφαιρέσεις ιθαγένειας που υπέστησαν αρκετές εθνικές μειονότητες και μέλη ανεπιθύμητων πολιτικών ομάδων κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα; Τι ρόλο παίζει η αντίληψη της διασποράς ως «ομογένειας» στη συγκρότηση όχι μόνο του λογοτεχνικού κανόνα αλλά ολόκληρης της λογοτεχνικής ζωής της χώρας; Ποιες ιδεολογικές λειτουργίες δημιούργησαν και συνεχίζουν να δημιουργούν την αντίληψη ότι κάποιοι συγγραφείς και ποιητές ανήκουν σε μια ομάδα, ανήκουν σε «μας», είναι «δικοί μας» ποιητές και συγγραφείς;

Σημειώνω εδώ ότι το συναντάω αυτό το «εμείς» πάρα πολύ συχνά όχι μόνο σε εφημερίδες, στην τηλεόραση, στον καθημερινό λόγο, αλλά και σε ελληνόγλωσσα επιστημονικά κείμενα στον κλάδο μου. Αυτό το «εμείς» επικαλείται ένα σύνολο, αλλά ένα σύνολο που συνιστά την ίδια στιγμή σχήμα αποκλεισμού. Εγώ, για παράδειγμα, ό,τι και να κάνω, δεν θα ανήκω ποτέ σ' αυτό το «εμείς»—αλλά ελπίζω με τη δουλειά μου ως εκπαιδευτικός, συγγραφέας και μεταφράστρια να κάνω κάποιους να ξανασκεφτούν όχι την συγκεκριμένη τοποθέτηση του ορίου ανάμεσα στον Έλληνα ποιητή και τον ξένο ποιητή, αλλά την ίδια την ανάγκη για τέτοια όρια. Το βιβλίο της Κωνσταντίνας μου έχει δείξει το δρόμο, να το συνεχίσω με άλλο τρόπο: αν η γλώσσα, λόγου χάρη «μετατράπηκε από ένδειξη κοινωνικής κινητικότητας, σε γνώρισμα εθνικής ταυτότητας» (2), μπορεί με ανάλογες αλλά ίσως αντίθετες διαδικασίες να μετατραπεί και πάλι σε κάτι άλλο, κάτι πιο ανοιχτό. Το ίδιο για την ιδιότητα του πολίτη, και για την λογοτεχνία, και για όλους τους άλλους θεσμούς που όχι μόνο ενώνουν τους λίγους αλλά αποκλείουν τους πολλούς.

Πολλά από τα θέματα που με απασχολούν στο βιβλίο που γράφω τώρα είναι θέματα που έχουμε συζητήσει με την Κωνσταντίνα άπειρες φορές, και πάντα μου δείχνει καινούριες πτυχές και αποχρώσεις. Είμαι τρομερά ευγνώμων, και το λέω με μεγάλη συγκίνηση, όχι μόνο για την ευκαιρία να συζητήσω τη δουλειά της απόψε, αλλά για τις συνεργασίες και τις ανταλλαγές ιδεών που έχουμε ήδη ζήσει, και που θα ζήσουμε, ελπίζω, για πολλά χρόνια ακόμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Yasemin Yildiz, *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. Νέα Υόρκη: Fordham, 2012.

[2] Shu-mei Shih, "Global Literature and the Technologies of Recognition." *PMLA* 119:1 (2004), σσ. 16-30.

[3] Christopher Bush, "Areas: Bigger than the Nation, Smaller than the World." *Futures of Comparative Literature: ACLA State of the Discipline Report*. Taylor & Francis (2017), σσ. 171-173.

Τραυλίσματα, βαρβαρισμοί και εθνική λογοτεχνία

Της **Μαρίας Μπολέτση** (<https://www.hartismag.gr/maria-mpoletsh>)

Το βιβλίο της Κωνσταντίνας Ζάνου μας καλεί να αναθεωρήσουμε βασικές έννοιες οι οποίες έχουν διαμορφώσει το πώς αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική και πολιτική μας πραγματικότητα, όπως έθνος, (Ελληνικός) Διαφωτισμός, φιλελευθερισμός, πατριωτισμός, πατρίδα, διασπορά. Μας ταξιδεύει στο μεταιχμιακό πρώτο μισό του 19ου αιώνα, με πυρήνα τις ακτές τις Αδριατικής και κυρίως τα Επτάνησα, μια εποχή κρίσης και μετάβασης από πολυεθνικές αυτοκρατορικές δυνάμεις στα αναδυόμενα έθνη κράτη. Οι τεράστιες αυτές αλλαγές αποτυπώνονται στη γλώσσα, τη συνείδηση και τα σώματα υποκειμένων που τις υπέστησαν. Καθώς βασικές έννοιες όπως πατρίδα, εξορία, έθνος και εθνική λογοτεχνία διαμορφώνονται ή μεταλλάσσονται, αλλάζει και η εμπειρία των υποκειμένων για τη θέση τους στον κόσμο. Έτσι, όταν οι πρωταγωνιστές του βιβλίου κινούνται ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα γλωσσικά, πολιτισμικά και άλλα σύνολα, τα οποία ξαφνικά αποκτούν εθνικό χαρακτήρα (Ζάνου 2022, 6), και συνεπώς οριοθετούνται πιο αυστηρά, φυσικό είναι να «τραυλίζουν». Την έκφραση δανείζεται η Ζάνου από μια επιστολή του Ούγκο Φόσκολο, που αναζητούσε τη φωνή του μέσω της διγλωσσίας (ιταλικά και ελληνικά). Πολλοί από τους χαρακτήρες του βιβλίου αναμειγνύουν γλώσσες ή γράφουν σε μία γλώσσα (ελληνική, γαλλική, ιταλική) αλλά καταλήγουν να είναι μέλη μιας εθνικής κοινότητας που μιλά άλλη γλώσσα (5). Αυτή η ασυμφωνία γλώσσας και πατριωτισμού γεννά την εμπειρία του τραυλισματος.

Τι ήταν λοιπόν ο συγγραφέας πριν γίνει Έλληνας;

Η απάντηση που δίνω προγραμματικά και κάπως προκλητικά είναι ότι ήταν *βάρβαρος*.

Κι επειδή φυσικά δεν ενστερνίζομαι το υπερεθνικιστικό σύνθημα του «πας μη Έλλην βάρβαρος», θα προσπαθήσω παρακάτω να ξεδιπλώσω αυτό τον ισχυρισμό και να δω κάποια στοιχεία του βιβλίου καθώς και την έννοια της εθνικής λογοτεχνίας μέσω της πολύπλευρης έννοιας του *βάρβαρου*. Για τον ιστορικό εννοιών Reinhard Koselleck, οι έννοιες δεν ορίζονται, μόνο ερμηνεύονται, κι αυτό γιατί δεν είναι ποτέ σταθερές ή μονοσήμαντες, αλλά μεταλλασσόμενα «κείμενα» στα οποία συχνά συναντιούνται ή συγκρούονται κυρίαρχοι και περιφερειακοί λόγοι (discourses) (Koselleck 2004; Koselleck κ.α. 1972). Οι έννοιες δεν αντανακλούν απλά μια κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα, αλλά ενημερώνουν και επηρεάζουν τις πρακτικές μέσω των οποίων παγιώνουμε, διατηρούμε ή μετασχηματίζουμε τον κόσμο (Bevir 2000, 274). Θέλω να δείξω λοιπόν (1) πώς ακόμα και η αυστηρά οριοθετημένη έννοια του βάρβαρου, που συνήθως επιστρατεύεται για να παγιώσει ιεραρχικές διακρίσεις μεταξύ εθνών ή πολιτισμών, συγκεντρώνει αντιφατικές σημασίες και λειτουργίες καθώς γίνεται αρένα ιδεολογικών συγκρούσεων την εποχή του βιβλίου (1800-1850), και (2) πώς μπορεί να συνεισφέρει στη διατύπωση *εναλλακτικών* ταυτοτήτων και θεωρήσεων της εθνικής λογοτεχνίας, βασισμένων στην ρευστότητα και τις μεθοριακές ταυτότητες που πραγματεύεται το βιβλίο.

Θα σταθώ λοιπόν στο τραύλισμα, που κατέχει κεντρικό ρόλο στο βιβλίο, και στη σχέση του με την έννοια του βάρβαρου, που κάνει επίσης την εμφάνισή της εδώ κι εκεί στο βιβλίο, αν και βρίσκεται στο παρασκήνιο. Το τραύλισμα συνοδεύει την έννοια του βάρβαρου από την Ελληνική αρχαιότητα. Στην αρχαϊκή εποχή, όπου γεννιέται η λέξη *βάρβαρος*, η γλώσσα είναι το πρώτο κριτήριο για τον ορισμό του βάρβαρου, που ταυτίζεται με τη γλωσσική διαφορά. Σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξης, που προέρχεται από την ηχομιμητική επανάληψη της ακολουθίας βαρ βαρ βαρ, ο βάρβαρος δήλωνε όχι μόνο ξένη ομιλία, αλλά και κάποιον που μιλά με δυσκολία, άναρθρα, άκομψα, με κακή προφορά ή κάποιον που τραυλίζει (Long 130-31; Hartog 2001, 80). Η γλωσσική διαφορά συνοδευόταν βέβαια συχνά από υποτίμηση άλλων λαών, με βάση την αντίληψη της γλώσσας τους ως άναρθρης ομιλίας (Long 1986, 131). Ωστόσο το γνωστό σε μας άκαμπτο δίπολο Έλληνα/βάρβαρου – και η ιδεολογία του «πας μη Έλλην βάρβαρος» – είναι προϊόν όχι της αρχαϊκής, αλλά της κλασικής εποχής (5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.) και των εννοιολογικών μετατοπίσεων που επέφεραν οι Περσικοί πόλεμοι, όπως εξηγώ παρακάτω.

Μεταξύ του 8^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ., πριν την κλασική εποχή, η γλώσσα – όχι το έθνος ή η πολιτική ιδεολογία – είναι το κύριο κριτήριο για τον ορισμό του βάρβαρου, καθώς δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί η αίσθηση μιας κοινής εθνότητας στον ελληνικό κόσμο (Boletsi 2013, 69-70). Η αρχαϊκή είναι μια μεταβατική εποχή κατά την οποία η ταυτότητα δομείται κυρίως γύρω από πόλεις-κράτη που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους στους νόμους, το πολιτικό σύστημα, τον τρόπο ζωής και τη γλώσσα. Διαχωρισμοί μεταξύ λαών και πολιτισμών είναι ακόμη ευέλικτοι και σε στάδιο κήσης. Είναι μια εποχή δανείων, μεταναστεύσεων και κινητικότητας, κατά την οποία και η έννοια της μίας ελληνικής γλώσσας είναι αμφισβητήσιμη καθώς η ελληνική ήταν συλλογή πολλών περιφερειακών διαλέκτων. Σε πολλές περιπτώσεις, η επικοινωνία μεταξύ Ελλήνων διαφορετικών περιοχών θα ήταν εξίσου δύσκολη όσο και μεταξύ Ελλήνων και μη Ελλήνων (J. Hall 2002, 116-17). Ο «βάρβαρος» λοιπόν αποκτά πολιτική και εθνική βάση, και εμπλουτίζεται με σαφείς αρνητικές συνδηλώσεις, την κλασική εποχή, όταν οι Περσικοί πόλεμοι γεννούν την πολιτική ανάγκη να αυτοπροσδιοριστούν οι Έλληνες ως σύνολο έναντι ενός κοινού εχθρού, των Περσών. Σε αυτό το νέο πλαίσιο, ο βάρβα-

ρος δηλώνει τον πολιτικό και πολιτισμικό αντίποδα του Ελληνικού ή για την ακρίβεια *Αθηναϊκού* δημοκρατικού υποκειμένου (Munson 2005, 2; Long 1986, 130-31; E. Hall 1989, 3-5). Αν και οι συγκρίσεις μεταξύ πολύ διαφορετικών εποχών είναι επισφαλείς, θα μπορούσαμε σε ένα βαθμό να συσχετίσουμε τη μετάβαση από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή και τις εννοιολογικές μετατοπίσεις που συνόδευσαν την διαμόρφωση της εθνοτικής και πολιτικής ταυτότητας των αρχαίων Ελλήνων με επίκεντρο την Αθηναϊκή ηγεμονία, με τη μεταβατική περίοδο που σκιαγραφεί το βιβλίο της Ζάνου. Το δίπολο Έλληνα-Βάρβαρου της κλασικής εποχής, το οποίο η Δυτική σκέψη κληρονόμησε και παγίωσε, είναι βασικό προϊόν αυτής της μετάβασης και των διαχωριστικών γραμμών που επέβαλε.

Η αντίληψη της βάρβαρης γλώσσας ως θορύβου ή τραυλισματος επιβιώνει σε μεταγενέστερες εποχές μέσω του ρητορικού όρου *βαρβαρισμός*, που δηλώνει «προσβλητική λέξη», «λάθος στη χρήση της γλώσσας»,^[1] «ανάμειξη ξένων όρων στη γραφή ή στην ομιλία μιας [...] κλασικής, γλώσσας» και χρήση «εκφράσεων που δεν είναι αποδεκτές ως μέρος του τρέχοντος προτύπου, όπως νεολογισμοί, υβριδικά παράγωγα, παρωχημένες ή επαρχιακές εκφράσεις» κτλ.^[2] Αυτές οι σημασίες του βαρβαρισμού δίνουν στην έννοια του βάρβαρου μια ιδιότητα, θα λέγαμε, *δυσοπαστική*. Οι βαρβαρισμοί σηματοδοτούν συναντήσεις μεταξύ ετερογενών πλαισίων, φέρνουν το οικείο σε επαφή με το ξένο εισάγοντας «ξένες λέξεις» σε κλασικά ιδιώματα, «νεολογισμούς» και «παρωχημένες [...] εκφράσεις», συγκεντρώνουν ετερογενή στοιχεία σε «υβριδικά παράγωγα» κτλ.^[3] Συνάδουν λοιπόν με το μεταιχμιακό τοπίο του βιβλίου της Ζάνου και τις μεθοδικές ταυτότητες των πρωταγωνιστών του.

Ας δούμε λοιπόν, μέσα από δείγματα γραφής ανθρώπων που παρελαύνουν από το βιβλίο, πώς το «βάρβαρο», αναπάντεχα ίσως, σηματοδοτεί το εννοιολογικά συγκεχυμένο έδαφος στο οποίο κινούνται αυτοί οι άνθρωποι και τις ιδεολογικές τους συγκρούσεις:

1. Καταρχήν έχουμε τη μεταφορά του τραυλισματος του Ούγκο Φόσκολο για τα πρώτα του βήματα στα ιταλικά (Ζάνου 2022, 4, 52). Σε μια επιστολή στον Τσεζαρότι, γράφει ο Φόσκολο σε μια υβριδική ιταλο-ελληνική φράση (εδώ μεταφρασμένη από τη Ζάνου στα Ελληνικά): «θα διδαχθώ από εσάς τους κανόνες μιας γλώσσας την οποία με μεγάλη δυσκολία έμαθα και για την ώρα μόνο τραυλίζω» (52). Αυτή η κεντρική μορφή της Ιταλικής ποίησης αυτοπαρουσιάζεται ουσιαστικά ως «βάρβαρος» (αυτός δηλαδή που τραυλίζει) και αναζητά τη φωνή του μέσα από τους βαρβαρισμούς μιας υβριδικής γλώσσας.

2. Σε επιστολή του στον Φόσκολο το 1809, ο Αντώνιος Δελβινιώτης, νομικός που έγραφε ποίηση ιταλικού και ελληνικού πατριωτικού χαρακτήρα στα ιταλικά (47), γράφει: «Στη βάρβαρη Ελλάδα κανείς δεν μπορεί να σπουδάσει τίποτε άλλο παρά μόνο την Ελληνική γλώσσα». Αν η ανάμειξη γλωσσών, η πολυγλωσσία, είναι συνήθως δείγμα βαρβαρισμού, αυτό που κάνει βάρβαρη την Ελλάδα στην εμπειρία αυτού του μεθοριακού λογίου είναι η *μονογλωσσία*. Η πολυγλωσσία προβάλλει έμμεσα ως δείγμα πολιτισμού, και η μονογλωσσία ως βαρβαρότητα.

3. Καθώς ο ελληνικός εθνικισμός κερδίζει έδαφος στα Επτάνησα, ο Τομαζέο, αντιδρώντας στις προσπάθειες Επτανησίων διανοουμένων και πολιτικών (του Ανδρέα Μουστοξύδη και άλλων) από το 1830 και μετά να εξοβελίσουν την Ιταλική γλώσσα από τη δημόσια ζωή, τους γράφει: «Το να διώχνετε από τις ακτές σας την ιταλική γλώσσα και μνήμη, σαν να ήταν το σώμα ναυαγισμένου ανθρώπου, θα ήταν, μα την αλήθεια, διπλή βαρβαρότητα» (280). Τα κυβερνητικά διατάγματα των Επτανησίων (στα Ελληνικά), γράφει επίσης ο Τομαζέο, «ακούγονται σαν εκείνες τις παράφωνες και στριγκές δοκιμές που κάνει μια ορχήστρα όταν κουρδίζει τα όργανά της. Τούτα εδώ όμως παραμένουν ακόφωνα και μετά» (284). Ο Τομαζέο αποδίδει διπλή βαρβαρότητα, κακοφωνία και παραφωνία – τα δύο τελευταία ανήκουν επίσης στο σημασιολογικό πεδίο του βάρβαρου – στην προσπάθεια να «κουρδιστεί» η γλώσσα μιας κοινωνίας στη μείζονα τονικότητα μιας μονολιθικής αντίληψης της εθνικής μνήμης (χωρίς «ξένα» στοιχεία) και της μονογλωσσίας ως βάσης ενός «εθνικού πατριωτισμού με γλωσσικούς όρους» (222), όπως την έβλεπε και ο Αδαμάντιος Κοραής. Ας θυμηθούμε εδώ και την καίρια αναφορά της Κάρεν Έμμεριχ στο έργο της Yasemin Yildiz για τη μονογλωσσία ως νεωτερική κατασκευή στο πλαίσιο εθνών-κρατών.

4. Στην αντίθετη πλευρά αυτής της διαμάχης, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, πολιτικός του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, διαμαρτύρεται το 1839 για το γεγονός ότι τα ιταλικά είναι η μόνη γλώσσα της διοίκησης: «Για τους τριάντα που τραυλίζουν τα ιταλικά, θυσιάζουμε την εθνική τιμή και τα συμφέροντα σχεδόν διακοσίων χιλιάδων ανθρώπων» (74). Αποδίδει λοιπόν τον βαρβαρισμό του τραυλισματος στη τεχνητή επιβολή μια γλώσσας ξένης, όπως την έβλεπε ο ίδιος, στην πλειοψηφία του πληθυσμού των Επτανήσων.

Όπως μαρτυρούν τα λίγα αυτά παραδείγματα, στη μεταβατική αυτή περίοδο το σημασιολογικό πεδίο του βάρβαρου είναι αμφισβητούμενο, με αντιφατικές συνδηλώσεις και αναφορές, και πεδίο σύγκρουσης αντικρουόμενων λόγων που μάχονται για να επιβληθούν. Βρισκόμαστε, ας μην ξεχνάμε, στην ευρύτερη περίοδο που ο Koselleck ονομάζει *Sattelzeit* (1750-1850) – το κατώφλι που οδηγεί στη νεωτερικότητα μέσα από έντονες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και επαναστάσεις στην Ευρώπη, μέσω των οποίων βασικές έννοιες αλλάζουν, πολιτικοποιούνται με τη διάλυση της παλαιάς τάξης πραγμάτων και χρησιμοποιούνται ως όπλα από ιδεολογικά κινήματα (Koselleck 2004; Bevir 2000, 275). Στο πλαίσιο αυτό, το τι συνιστά το «βάρβαρο» κάθε άλλο παρά κατασταλαγμένο είναι: το βάρβαρο αναφέρεται κατά περίπτωση στη μονογλωσσία, την πολυγλωσσία, σε ξένες επιρροές, και σε μια είτε μονολιθική είτε πλουραλιστική ιστορική μνήμη.

Παρά τις προσπάθειες κατασκευής μιας μονολιθικής αντίληψης του έθνους μέσω της γλώσσας και μιας ομογενοποιημένης, οργανικής ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας (όπως τη συνέλαβε και ο Κ.Θ. Δημαράς, με τον οποίο συνδιαλέγεται κριτικά το βιβλίο της Ζάνου), η ιστορία αυτή είναι γεμάτη «βαρβαρισμούς» που απορρέουν, μεταξύ άλλων, από την πολυγλωσσία και την αμφιπολιτισμικότητα συγγραφέων. Ο Διονύσιος Σολωμός είναι ίσως το πιο γνωστό παράδειγμα. Όπως εξηγεί η Ζάνου, οι λίγες ελληνικές επιστολές του είναι ανορθόγραφες, οι ελληνικοί στίχοι του είναι γεμάτοι ιταλισμούς, η ποιητική του γραφή αναμειγνύει ιταλικά και ελληνικά ακόμα και μέσα στην ίδια πρόταση ή λέξη, και συχνά δημιουργεί νεολογισμούς ή υβριδικές λέξεις αναμειγνύοντας τις δύο γλώσσες (2022, 81-82). Το ότι τα περισσότερα έργα του είναι αποσπασματικά και ανολοκλήρωτα είναι κι αυτό σημάδι τραυλίσματος και της πεισματικής αποχής της ποίησής του από ένα οργανικό, ολοκληρωμένο σχήμα που θα ταίριαζε στις ομοιογενεοποιητικές τάσεις της εθνικής ιστορίας. Το ότι ο εθνικός ποιητής μας μάς έδωσε μια γραφή «βαρβαρισμών» από τις παρυφές της Ελλάδας, μας προσκαλεί να ξανασκεφτούμε τις συνιστώσες της έννοιας της εθνικής λογοτεχνίας.

Δεν είναι φυσικά ο μόνος μεγάλος ποιητής του οποίου η γλώσσα διαμορφώνεται μέσω βαρβαρισμών. Ο Καβάφης (1863-1933) είναι ένα άλλο γνωστό παράδειγμα. Η ποιητική γλώσσα του Καβάφη ακουγόταν «βάρβαρη» σε πολλούς συγχρόνους του. Ο Τίμος Μαλάνος σε συνέντευξή του το 1924 δήλωσε για τον Καβάφη: «Δεν μου αρέσει η βάρβαρος ρίμα του [...] Δεν θα έχει κανένα μιμητήν. Εκείνος που θα τον μιμηθεί, θα κάμει παρωδίαν. Ο κ. Καβάφης κουτσαίνει εις την τεχντροπιάν του. Και εκείνος που θα τον μιμηθεί θα κουτσαίνει» (βλ. Δασκαλόπουλος & Στασινοπούλου 2013, 106). Το «κουτσαίνει» δηλώνει ίσως το αντίστοιχο του «τραυλίζει» στην κίνηση του σώματος. Η ιδιοσυγκρασιακή του γλώσσα – η υβριδικότητά της, η ανάμειξη δημοτικής και καθαρεύουσας, ο αντιλιρισμός της – προβλημάτισε τους λογοτεχνικούς κύκλους στην Ελλάδα της εποχής του. Η αντίληψη της ποίησης του Καβάφη ως «βάρβαρης» από μερίδα των συγχρόνων του μας λέει φυσικά περισσότερα για τη νόρμα που ορίζει τον λογοτεχνικό κανόνα κάθε εποχής και τις ομογενοποιητικές τάσεις που εξοβελίζουν το διαφορετικό και το βαρβαρικό (με την έννοια του *βαρβαρισμού*) που απειλεί τη νόρμα.

Η εθνική λογοτεχνία, όπως άλλωστε και το βάρβαρο, οριοθετείται μέσω αποκλεισμών. Ό,τι θεωρείται εξαίρεση, παράφωνο, βαρβαρικό, μας βοηθά να διαβάσουμε κριτικά τον κανόνα που κάθε ιστορία λογοτεχνίας κατασκευάζει, όχι ως θέσφατο αλλά ως προϊόν σύγκρουσης ιδεολογικών δυνάμεων και λόγων. Αυτό είναι και το έργο της γενεαλογικής κριτικής όπως την έχει αναπτύξει στη δουλειά του ο Βασίλης Λαμπρόπουλος (1985). Βαρβαρισμοί αποσιωπούνται και παραμερίζονται ή, σε κάποιες περιπτώσεις, εξομαλύνονται, εθνικοποιούνται ή «εκπολιτίζονται» από την κριτική (όπως βλέπουμε και σε κομμάτι της πρόσληψης του Καβάφη), για να αποκτήσουν μια λογική, οργανική θέση στο κυρίαρχο αφήγημα της εθνικής λογοτεχνίας.

Η πρόταση της Ζάνου για ένα διεθνικό πατριωτισμό ως εναλλακτικό άξονα αντίληψης της Νεοελληνικής λογοτεχνίας μας οδηγεί σε μια φυγόκεντρη έννοια του Ελληνισμού, από την Αθήνα στη διασπορά, από τη στεριά στη Μεσογειακή θάλασσα, αλλά και από τον (Ευρωπαϊκό) Βορρά στο Νότο. Ένα τέτοιο φυγόκεντρο Ελληνισμό βρίσκουμε και στον Καβάφη. Το ποίημα του «Επάνοδος από την Ελλάδα» (1914),^[4] που δεν ανήκει στον κανόνα των 154 ποιημάτων, εκφράζει ίσως όσο κανένα άλλο αυτόν το φυγόκεντρο Ελληνισμό, στον οποίο κάνουν την εμφάνισή τους και οι βαρβαρισμοί. Στο ποίημα, δύο φιλόσοφοι, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες, απομακρύνονται από την Ελλάδα πάνω σε ένα πλοίο. Ο τίτλος υποδηλώνει ότι το σπίτι τους δεν βρίσκεται σε ελληνικό έδαφος, όπως και ο τόπος κατοικίας του Καβάφη ήταν στην Αλεξάνδρεια. Ο ομιλητής περιγράφει τα «νερά της Κύπρου, της Συρίας, και της Αιγύπτου» ως «αγαπημένα των πατρίδων μας νερά». Δεν αισθάνεται ότι η Ελλάδα από την οποία απομακρύνονται εκφράζει την ελληνικότητά τους:

*είμεθα Έλληνες κ' εμείς—τι άλλο είμεθα;—
αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις της Ασίας,
αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις
που κάποτε ξενίζουν τον Ελληνισμό.*

Η ελληνικότητα του ομιλητή διαχωρίζεται από μια γεωγραφικά και εθνικά οριοθετημένη Ελλάδα και αποκηρύσσει μια εθνοκεντρική ιδεολογία που βασίζεται στον εξοβελισμό διασπορικών, ξένων, πολυπολιτισμικών, ανατολικών στοιχείων. Ο ομιλητής μάλιστα ειρωνεύεται αυτούς που προσπαθούν να επιβεβαιώσουν την ελληνικότητά τους καταπιέζοντας αυτά τα στοιχεία για να μην προδωθούν οι «βαρβαρικές» τους καταβολές:

*Δεν μας ταιριάζει, Έρμιππε, εμάς τους φιλοσόφους
να μοιάζουμε σαν κάτι μικροβασίλεις μας
(θυμάσαι πώς γελούσαμε με δαύτους
σαν επισκέπτονταν τα σπουδαστήριά μας)
που κάτω απ' το εξωτερικό τους το επιδεικτικά
ελληνοποιημένο, και (τι λόγος!) μακεδονικό,
καμιά Αραβία ξεμυτίζει κάθε τόσο*

καμιά Μηδία που δεν περιμαζεύεται,
και με τι κωμικά τεχνάσματα οι καημένοι
πασχίζουν να μη παρατηρηθεί.

Η Μηδία και η Αραβία που ακούσια ξεμυτίζουν κάθε τόσο γίνονται αντιληπτά ως βαρβαρισμοί και η αγωνιώδης προσπάθεια των «μικροβασιλέων» να τους κρύψουν φαντάζει κωμική στον ομιλητή. Η κωμικότητα των βαρβαρισμών δηλώνει βέβαια τη δύναμη κανονιστικών, κεντρομόλων αντιλήψεων για την Ελληνικότητα, που κάνει τους μικροβασιλείς να αισθάνονται πως πρέπει να καταπιέσουν κάθε ξένο στοιχείο για να ανήκουν στο χώρο αυτό. Η ίδια η έννοια του βάρβαρου είναι άλλωστε προϊόν τέτοιων κανονιστικών σχημάτων.

Η λογοτεχνία είναι ίσως ο κατεξοχήν πειραματικός χώρος όπου τραυλίσματα και βαρβαρισμοί μπορούν να αποτυπώσουν εναλλακτικές εμπειρίες για την πατρίδα και την ελληνικότητα. Το να τοποθετούμε λοιπόν βαρβαρισμούς και τραυλίσματα στο κέντρο της εθνικής ιστορίας και λογοτεχνίας, όπως ακριβώς το κάνει η Κωνσταντίνα Ζάνου στον τίτλο του βιβλίου της, είναι μια πρόκληση σε κεντρομόλες αντιλήψεις για το έθνος και τη λογοτεχνία. Γίνεται σημείο εκκίνησης για άλλες ιστορίες της Νεοελληνικής λογοτεχνίας, στον πληθυντικό, που μπορούν να μας οδηγήσουν από το δίπολο βάρβαρου / πολιτισμένου (που βασίζεται σε μια μονολιτική αντίληψη του εθνικού εγώ) προς ένα ενστερνισμό όχι φυσικά της *βαρβαρότητας*, αλλά του *βαρβαρικού* (με την έννοια του *βαρβαρισμού*). Θα μπορούσαμε λοιπόν να διαβάσουμε το βιβλίο ως ένα *ύμνο των βαρβαρισμών*, ως στοιχείων που σηματοδοτούν μια πληθώρα εμπειριών, ταυτοτήτων και γλωσσών που μια ομοιογενής αντίληψη του εθνικού προσπαθεί να καταστείλει. Η έμφαση στο τραύλισμα και τους βαρβαρισμούς μας καλεί να δούμε εμπειρίες πολυγλωσσίας, πολυπολιτισμικότητας και υβριδικών εκφραστικών μέσων όχι ως εξαιρέσεις αλλά ως συστατικά στοιχεία κάθε λογοτεχνίας και της εμπειρίας υποκειμένων κάθε εποχής. Οι μεταβατικές εποχές φέρνουν τέτοιους βαρβαρισμούς πιο έντονα στο προσκήνιο. Σε περιόδους που βιώνονται ως πιο ομαλές, οι βαρβαρισμοί εξομαλύνονται, καταπιέζονται ή εξοβελίζονται, αλλά πολλοί εξακολουθούν να είναι εκεί, αν ξέρουμε πού και πώς να κοιτάσουμε και αν θέλουμε να τους δούμε. Το βιβλίο της Ζάνου μας προσφέρει έναν τέτοιο πολύτιμο φακό που είμαι σίγουρη ότι θα ανοίξει νέους ορίζοντες σε ερευνητές και αναγνώστες.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bevir, Mark. 2000. "Review: Begriffsgeschichte." *History and Theory* 39 (2): 273-284.
- Boletsis, Maria. *Barbarism and Its Discontents*. Στάνφορντ: Stanford University Press, 2013.
- Δασκαλόπουλος, Δημήτρης και Μαρία Στασινπούλου. 2013. *Ο βίος και το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, Μεταίχμιο.
- Hall, Edith. 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hall, Jonathan M. 2002. *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Hartog, François. 2001. *Memories of Odysseus: Frontier Tales from Ancient Greece*. Μτφρ. Janet Lloyd. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Koselleck, Reinhart, Otto Brunner, Werner Conze (επιμ.), 1972-1997. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Στουτγάρδη: Klett-Cotta.
- Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Transl. Keith Tribe. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Lambropoulos, Vassilis. 1985. "Toward a Genealogy of Modern Greek Literature." In *The Text and Its Margins: Post-Structuralist Approaches to Twentieth-Century Greek Literature*. Επιμ. Margaret Alexiou και Vassilis Lambropoulos. Νέα Υόρκη: Pella Publishing Company. 15-36.
- Long, Timothy. 1986. *Barbarians in Greek Comedy*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Munson, Rosaria Vignolo. 2005. *Black Doves Speak: Herodotus and the Languages of Barbarians*. Κέιμπριτζ, MA: Harvard University Press.
- Ζάνου, Κωνσταντίνα. 2022. *Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850*. Μτφρ. Μενέλαος Αστερίου, εκδ. Αλεξάνδρεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- [1] *Longman Dictionary of Contemporary English*, 2003 (η μετάφραση είναι δική μου).
- [2] *Webster's New International Dictionary*, 1913 (η μετάφραση είναι δική μου).
- [3] Για αυτή τη θεώρηση των 'βαρβαρισμών,' βλ. Boletsis 2013, 4-5.
- [4] Onassis Foundation Cavafy C.P. Fonds, File F01, Sub-file SFO001, Item 0047; GR-OF CA CA-SF01-S01-F01-SFO01-0047 (116), DOI: 10.26256/ca-sf01-s01-f01-sf001-0047.

Τι ήταν ο λόγιος πριν γίνει συγγραφέας και Έλληνας;

Του **Βασίλη Λαμπρόπουλου** (<https://www.hartismag.gr/basilhs-lampropoylos>).

Προς το τέλος του λαμπρού βιβλίου της η Κωνσταντίνα Ζάνου γράφει: «όλα όσα οι ιστορικοί της 'δημαρικής σχολής' έχουν σωστά σημειώσει ως θέματα ταμπου στη σκέψη των λογίων του 'νεοελληνικού Διαφωτισμού' που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στα κέντρα της διασποράς στη Γαλλία και την κεντρική Ευρώπη, κατέχουν στο δια-αδριατικό πνευματικό περιβάλλον κεντρική θέση. Διηγούμενη λοιπόν αυτή την ξεχασμένη ιστορία, θα προσπαθήσω εδώ να στρέψω το βλέμμα μας μακριά από το σχήμα του ενός και μοναδικού 'νεοελληνικού Διαφωτισμού' προς μια οπτική η οποία περιλαμβάνει τους πολλαπλούς ελληνικούς και μεσογειακούς Διαφωτισμούς που διαμορφώθηκαν στο κατώφλι του νεωτερικού κόσμου» (267-68). Ένας λοιπόν στόχος του βιβλίου είναι να μας παρακινήσει να δούμε τις απαρχές και την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας με διαφορετικό τρόπο.

Το θέμα του ορισμού της νεοελληνικής λογοτεχνίας με απασχολεί εδώ και σχεδόν σαράντα χρόνια, από τότε που δημοσίευσα (στο *The Text and Its Margins*, που επιμελήθηκα με την Margaret Alexiou) μια Φουκονιανή κριτική στην Ιστορία του Κ.Θ. Δημαρά (https://sites.lsa.umich.edu/vlampropoulos/wp-content/uploads/sites/718/2019/05/lampropoulos_1985_the-text-and-its-margins.pdf), κριτική που αργότερα έγινε το 1^ο κεφάλαιο στο βιβλίο μου που είχε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η λογοτεχνία ως εθνικός θεσμός» (<https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/149462>). Αυτή η εθνική λογοτεχνία περικλείεται πάντα σε ένα μικρό εθνικό χώρο που είναι το αλφάνκι των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*, η Λευκάδα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, η λιμνοθάλασσα του Παλαμά, η Κρήτη του Καζαντζάκη, η «ιερά οδός» του Σικελιανού, η Ρωμιοσύνη του Ρίτσου («αυτές οι πέτρες δε βολεύονται»), η οδός των Φιλελλήνων του Εμπειρικού, τα γυάλινα Γιάννενα του Μιχάλη Γκανά—με δυο λόγια, «αυτός ο τόπος ο μικρός ο μέγας» (*Αξίον Εστί*).

Αντίθετα, το βιβλίο της Ζάνου αναφέρεται σε μια Ελλάδα ανοιχτή, έκκεντρη, από-εδαφικοποιημένη, όχι με ένα κλειστό τόπο αλλά με χιλία πλατώματα (*Ντε-λέζ/Γκαταρί*) (<https://www.politeianet.gr/books/9789603483014-deleuze-gilles-plethron-chilia-platomata-278374>).

Όπως έχει σωστά ειπωθεί, το βιβλίο μάς κάνει να ξανασκεφτούμε έννοιες όπως η πατρίδα, το έθνος, η παράδοση και η συνέχεια. Το θέμα όμως δεν τελειώνει εκεί. Το θέμα είναι πώς θα αλλάξουμε την έρευνά μας αφού έχουμε ξανασκεφτεί αυτές τις έννοιες. Π.χ. πώς θα αλλάζαμε την οργάνωση των βιβλίων σε μερικά ράφια αυτής της σπουδαίας βιβλιοθήκης που φιλοξενεί την εκδήλωσή μας;

Θέλω να προτείνω πως στους δύο αιώνες του ελληνικού έθνους-κράτους ορισμένες πρακτικές και στρατηγικές από εκείνη την μεταβατική περίοδο των αρχών του 19^{ου} αιώνα εξακολουθούν να επιβιώνουν.

Πώς θα ήταν λοιπόν αν αρχίζαμε την αφήγηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, μουσικής, θεάτρου και ζωγραφικής από το πέλαγος της Αδριατικής και όχι τον τόπο του έθνους-κράτους (<https://www.amazon.com/Topographies-Hellenism-Mapping-Homeland-Poetics/dp/0801430577>); Θα αρχίζαμε με την κρίση της αυτοκρατορίας και της αποικιοποίησης κι όχι με πανηγυρισμούς της συνέχειας με τους αρχαίους.

Στο Επτανησιακό αυτό πλαίσιο ο Σολωμός παρουσιάζεται ως ποιητής της αποικιοκρατίας (colonial) και όχι της απαρχής του έθνους-κράτους. Είναι ο Dionisio conte Salamon, γεννημένος Γάλλος πολίτης, εβραϊκής καταγωγής, που έζησε σε ένα βρετανικό προτεκτοράτο μιλώντας Ιταλικά και δεν πήγε ποτέ στην ελεύθερη Ελλάδα αφού την βρήκε σε Γερμανούς συγγραφείς.

«Η Ελλάδα εν κινήσει, ανοιχτή, ρευστή, διασπορική» (Ζάνου) έχει βεβαίως ως κορυφαίο εκφραστή τον Αλεξανδρινό Καβάφη.

Με την έμφαση στο μεταίχμιο συνόρων, εποχών, γλωσσών, λογοτεχνικών ειδών, ο Ελληνο-Ιταλός Γιώργος Σαραντάρης γίνεται η κεντρική μορφή της γενιάς του '30.

Ο πολύγλωσσος «διεθνικός πατριωτισμός» εκφράζεται στην ποίηση του Τροτσκιστή υπερρεαλιστή Νικόλα Κάλας που γράφεται σε τρεις γλώσσες και τρεις χώρες.

Ο «κόσμος στραμμένος στη θάλασσα» αρμενίζει στους ωκεανούς του Καββαδία και δεν αράζει στην Αμοργό του Γκάτσου. (Είναι ο ανοιχτός κόσμος του Ιδρύμα-

τος Λασκαρίδη!)

Η Μεσογειακή διεθνής της αδελφосύνης, του ριζοσπαστισμού και του εθελοντισμού (Ζάνου) ενσαρκώνεται στη βιογραφία του Νίκου Παπατάκη.

Οι πλάνητες διανοούμενοι είναι η Μαντώ Αραβαντινού και ο Νάνος Βαλαωρίτης.

Οι άνθρωποι που επινοούν και δεν ανακαλύπτουν την ταυτότητά τους είναι οι Φιλέλληνες της Μιμίκας Κρανάκη, οι φυγάδες του πλοίου Ματαρόα.

Συγγραφείς διαφόρων εθνοτήτων, όπως ο Σλαβο-Μακεδόνας Μάρκος Μέσκος, ο Εβραίος Μισέλ Φάις και ο Αλβανός Ένο Αγκόλλι, αντιλαμβάνονται την «πατρίδα ως πολιτισμική και τοπική κοινότητα» (Ζάνου).

Με μια φανταστική, φορητή Ελλάδα κυκλοφορούν ο Σουηδός Άρης Φιορέτος και η Αμερικανίδα Ελένη Σικελιανός.

Τέλος, έχουμε την ιστορία μιας ήττας, ενός χαμένου μέλλοντος (Ζάνου), που είναι αυτό που ο Βύρων Λεοντάρης αποκάλεσε «ποιητικό ρίγος της μεταπολεμικής» η οποία ιστορία αρχίζει με τον Καρυωτάκη και συνεχίζεται ως τις μέρες μας με την «αριστερή μελαγχολία» (<https://www.hartismag.gr/hartis-33/klimakes/ston-asterismo-ths-aristerhs-melagholias>) της γενιάς του 2000. «Ο μεταπολεμικός ποιητής, καθημαγμένος από μια ήττα καθολική, δυσπιστεί πλέον σε οποιονδήποτε λόγο σωτηρίας και οραματισμού, ακόμα και ποιητικό. Η ποίηση γίνεται μεταπολεμική, καθώς αναδιπλώνεται και εξακολουθεί να γράφεται ταυτισμένη με το δικαίωμα να εκφραστεί η αδιάκοπη οδύνη» (Άγγελα Γιώτη: *Μεταπολεμικές δοκίμες πολιτικού λυρισμού*, 2021, σ. 22). Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως αυτή η ποίηση βρίσκεται συχνά σε διάλογο με τον επαναστάτη ποιητή Ανδρέα Κάλμπο. Η Ζάνου μας παρακινεί να στοχαστούμε μήπως ολόκληρη η νεοελληνική στιχουργία, η οποία τα τελευταία εκατό χρόνια συνομιλεί ακόμη με εκείνη τη μεταιχμιακή Αδριατική εποχή, θα μπορούσε να θεωρηθεί μεταπολεμική ποίηση.

Οι ιστορίες της ελληνικής λογοτεχνίας και γραμματείας μιλούν για μια κεντρομόλο ελλαδική τοπογραφία στην οποία συγγραφείς, διανοούμενοι και επιστήμονες (από τον Σολωμό ως την Μέλπω Ασιώτη και τον Ντίνο Σιώτη) τελικά επιστρέφουν για να αποκαταστήσουν ενότητα βίου και συνέχεια έργου. Αντίθετα, η Ζάνου στο συναρπαστικό βιβλίο της μιλά για κοσμοπολίτες μιγάδες που γράφουν υβριδικά είδη λόγου σε μεικτά γλωσσικά ιδιώματα, και διαρκώς μετακινούνται και φεύγουν, κυκλοφορώντας μέσα και έξω, στα περιθώρια και τα σύνορα του ελληνισμού. Αυτός ο κοσμοπολιτικός οικουμενικός ελληνισμός (ο κόσμος του λόγιου πριν περιοριστεί και τον κάνει Έλληνα και εθνικό συγγραφέα) απαιτεί μια καινούργια, πολύ διαφορετική ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (https://sites.lsa.umich.edu/vlambropoulos/wp-content/uploads/sites/718/2019/05/lambropoulos_2009_gia-enan-enallaktiko-kanona-tis-neoteris-ellinikis-poiisis.pdf). Ευχαριστώ το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη που με τους διεθνικούς και πατριωτικούς ορίζοντές του προσκάλεσε εμάς τους 4 διασπορικούς Νεοελληνιστές να ξανασκεφτούμε τον κοσμοπολιτικό ελληνισμό.

Απάντηση της συγγραφέως

Της Κωνσταντίνας Ζάνου (<https://www.hartismag.gr/konstantina-zanoy>).

Καταρχάς θέλω να ευχαριστήσω το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, και ιδιαίτερα τη διευθύντρια του ιδρύματος Καλή Κυπαρίσση, για την εκδήλωση αυτή που με τιμά ιδιαίτερα. Είμαι ευγνώμων επίσης στους συναδέλφους και φίλους, την Κάρεν, την Μαρία και τον Βασίλη, που διάβασαν με τόση αγάπη το βιβλίο και καταπίεστηκαν μαζί του τόσο δημιουργικά. Είναι οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι με τους οποίους μεγάλο μέρος του βιβλίου συνομιλούσε ενόσω γράφονταν, και των οποίων η δουλειά αποτέλεσε και αποτελεί πάντα πηγή έμπνευσης. Μου δίνει μεγάλη χαρά που, παρόλη τη στενή διανοητική μας συνάφεια, μπορώ ακόμα να εκπλήσσομαι από τις αναγνώσεις τους και να βλέπω τη σκέψη μου να πηγαίνει παραπέρα.

Στο σύντομο σχόλιο μου θα ήθελα να εστιάσω στις δυο βασικές αξίες που έκαναν δυνατή την αποψινή εκδήλωση: την αξία του διεπιστημονικού διαλόγου, που με έφερε στο ίδιο τραπέζι με τους εκλεκτούς αυτούς συναδέλφους· και την αξία μιας οπτικής της ελληνικής ιστορίας μέσα από το πρίσμα της θάλασσας, που με έφερε κοντά στο Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη.

Με το να είμαι η ίδια ιστορικός που διδάσκει σε ένα τμήμα λογοτεχνίας (το Τμήμα Ιταλικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κολούμπια) έρχομαι καθημερινά αντιμέτωπη με τις προκλήσεις της διεπιστημονικότητας. Δεν είναι απλή υπόθεση να συνδυάζεις μια οπτική που αντιμετωπίζει τα κείμενα ως τεκμήρια μιας εποχής (ιστορική) με αυτήν που τα βλέπει ως αυτόνομα έργα έξω από τις συνθήκες της δημιουργίας τους και πολλές φορές ακόμα και ως ανεξάρτητα από τον ίδιο το δημιουργό τους (λογοτεχνική). Η άσκηση αυτή ωστόσο αναγκάζει τόσο εμένα όσο και τους φοιτητές μου να βγαίνουμε καθημερινά από τις ζώνες ασφαλείας μας. Πράγματι, αυτό που δεν είχα προβλέψει μπαίνοντας σε αυτό το τμήμα ήταν πόσο θα άλλαζα εγώ η ίδια μέσα από αυτή τη διαδικασία. Αυτό νομίζω

έγινε με δύο τρόπους. Πρώτον, αντιλήφθηκα πόσο στενά συνυφασμένα, ακόμα και αλληλεπικαλυπτόμενα, είναι τα πεδία της διανοητικής ιστορίας και ιστορίας των ιδεών (αυτό στο οποίο είχα κυρίως ειδικευτεί) και αυτά της ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας – ο πρώτος διδάξας, βέβαια, αυτής της σχέσης είναι ο ίδιος ο Κ. Θ. Δημαράς· δεύτερον, όσο πιο πολύ περνάει ο καιρός τόσο πιο πολύ βλέπω την ίδια την ιστορία ως μια λογοτεχνική πρακτική και την αντιλαμβάνομαι ως μέρος περισσότερο των «ανθρωπιστικών επιστημών» (humanities) παρά των «κοινωνικών» (social sciences). Το ότι καρπός αυτής της εξέλιξης θα ήταν ένα βιβλίο που μιλάει τόσο στους ιστορικούς όσο και στους θεωρητικούς της λογοτεχνίας ήταν για μένα μια ακόμα πιο ευτυχής αποκάλυψη. Με τις αποψινές εισηγήσεις των συναδέλφων, λοξές ματιές ανθρώπων ειδικευμένων σε άλλο πεδίο πάνω σε ένα βιβλίο που εγώ είχα συλλάβει ως ιστορικό, επιβεβαιώνονται στα μάτια μου οι αξίες της ευελιξίας και της πορώδους επαφής που πρέπει να έχουν πια τα διάφορα επιστημονικά πεδία μεταξύ τους. Σκέφτομαι δηλαδή πως αν ο 19^{ος} αιώνας έφτιαξε επιστημονικούς κλάδους με στενά και θωρακισμένα όρια, ο 21^{ος} θα πρέπει να μάθει να συνδυάζει αυτή την εξειδίκευση με την διεπιστημονικότητα και την πολυμάθεια.

Δυο λόγια τώρα για το δεύτερο μου θέμα, την ανάδειξη της θάλασσας, στη συγκεκριμένη περίπτωση της Μεσογείου, ως τον κατεξοχήν τόπο μέσα από τον οποίο βλέπουμε την ελληνική (και όχι μόνο) ιστορία – κάτι στο οποίο έχει επενδύσει ιδιαίτερα το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, μέσω των συλλογών του αλλά και των εκπαιδευτικών του προγραμμάτων και της γενικότερης του δράσης. Τι σημαίνει να βλέπεις τον κόσμο μέσα από τη θάλασσα και πως αυτό μπορεί να είναι όντως ανατρεπτικό; Η θάλασσα μας αναγκάζει, πρώτα απ' όλα να αμφισβητήσουμε τις καθιερωμένες πολιτικές και πολιτισμικές μας γεωγραφίες. Μας αποκαλύπτει ξεχασμένα προεθνικά τοπία και σύγχρονες διεθνικές πραγματικότητες. Κεντρική θέση αυτής της προσέγγισης είναι ότι στα περιθώρια των διαφόρων χερσαίων επικρατειών υπάρχει ένα ολόκληρο σύμπαν, ένας ενδιάμεσος χώρος, ο οποίος χάνεται αν μείνουμε προσκολλημένοι στις γνώριμές μας κρατικές και εθνικές υποδιαίρεσεις της γεωγραφίας και της ιστοριογραφίας. Υιοθετώντας τη Μεσόγειο θάλασσα ως πλαίσιο ιστορικής (αλλά και λογοτεχνικής) ανάλυσης ανοιγόμαστε σε κόσμους εν κινήσει, σε κόσμους έκκεντρους, καλούμαστε δηλαδή να ξανασκεφτούμε την έννοια του κέντρου και της περιφέρειας, την έννοια του οικείου και του ξένου. Αναγκαζόμαστε εντέλει να φανταστούμε τους εαυτούς μας πάνω σε ένα μόνιμα «υδάτινο έδαφος» και να δούμε τον κόσμο μέσα από έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο φακό. Αυτό ήταν εν μέρει αυτό που προσπάθησα να κάνω στο βιβλίο και ευχαριστώ άλλη μια φορά το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη που το αγκάλιασε και τους συνομιλητές μου που οδήγησαν αυτές μου τις σκέψεις πολύ πιο πέρα απ' ότι είχα φανταστεί.